

طبقه‌بندی و بررسی روند تغییرات طرح قابی در قالی‌های روستایی چهارمحال و بختیاری

پیوند توفیقی

عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد

محمد علی اسپنانی

عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد

کلیم

فصلنامه

علمی - پژوهشی

انجمن علمی

فرش ایران

شماره ۲۱

بهار ۱۳۹۱

۱۷

نگاره‌های پرکننده، ساختار و اتصالات قاب در مکان‌های مختلف استان چهارمحال و بختیاری کدامند؟ سیر تحول آن‌ها در گذر زمان به چه شکل بوده است؟ و متنوع‌ترین نمونه‌ها به کدام منطقه اختصاص دارد؟ همچنین سعی بر آن خواهد بود تا با روش کتابخانه‌ای و میدانی به طبقه‌بندی و بررسی قالی‌های قابی در منطقه پرداخته شود. به این منظور شکل قاب، تزیینات جداره‌ها، بست‌های ارتباط دهنده بین قاب‌ها، رنگ‌بندی و چیدمان رنگی قاب‌ها، تزیینات درون قاب و چگونگی توزیع قاب‌ها در فرش‌های قابی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

واژه‌های کلیدی: طرح قابی، قالی‌های روستایی چهارمحال و بختیاری، شکل و ساختار، تزیینات، تغییر و تحول.

چکیده

قالی‌های منطقه چهارمحال و بختیاری تنوع بسیاری از نظر طرح و رنگ دارند. یکی از مطرح‌ترین این طرح‌ها، طرح قابی بوده که خود دارای انواع مختلفی است. طرح‌های قابی به دو شکل خشتی و قابی ارائه می‌شوند. در این بررسی سعی بر آن خواهد بود تا طرح قابی و انواع آن در قالی‌های روستایی منطقه بررسی شده و پس از طبقه‌بندی آنها، اجزای تشکیل دهنده طرح قابی و سیر تحول آن مورد بررسی قرار گیرد. انواع طرح‌های قابی در منطقه عبارتند از: قابی ساده، قابی حقه‌ای (سرو کاج)، قابی حسن‌خانی، قاب پایبونی، قاب سماوری و قابی گل‌فرنگ. سؤالات مطرح شده در این بررسی عبارتند از: طرح قابی از چه زمانی در منطقه به کار گرفته شد؟ انواع طرح‌های قابی در منطقه کدامند؟ تفاوت‌های موجود در

مقدمه

استان چهارمحال و بختیاری یکی از مراکز مهم بافت قالی‌های روستایی و عشایری ایران است. تنوع قالی‌های این منطقه بسیار قابل توجه و چشمگیر بوده، به نحوی که هر قوم یا طایفه و هر روستا و شهر دارای قالی‌هایی با طرح خاص خود است. طرح قالی از فراگیرترین و پرکاربردترین طرح‌ها در قالی استان چهارمحال و بختیاری است. طرح‌های قالی خود به دو گروه تقسیم می‌شوند: طرح خشتی و طرح قایقابی.

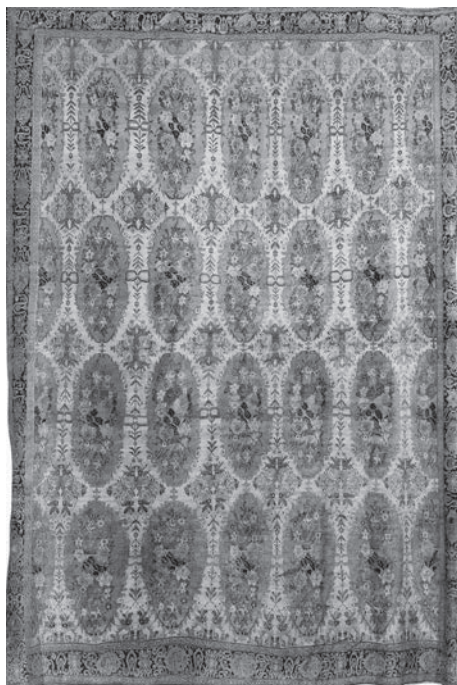
طرح خشتی دارای انواع مختلفی است و در اکثر مناطق استان بافته می‌شود. اما در این بررسی ما تنها بر گروه دوم طرح‌های قالی با نام قایقابی متمرکز خواهیم بود؛ زیرا اولاً آشنایی نسبی با طرح‌های خشتی وجود دارد و ثانیاً پرداختن به هر دو گروه و ویژگی‌ها و تغییرات آن‌ها در طول زمان، در این بررسی امکان‌پذیر نخواهد بود. طی سالیان سال انواع طرح قایقابی در جای‌جای استان بافته شده و طرح هر منطقه دارای ویژگی‌های خاص خود است. به عبارتی طرح قایقابی هر منطقه با کوچک و بزرگ شدن ابعاد قاب، فرم و ساختار قاب، تزیینات بیرونی و درونی آن، موضوع نقوش درون قاب، چگونگی و فرم نقوش اتصال دهنده قاب‌ها، رنگ‌های مورد استفاده و حتی چیدمان رنگی قاب‌ها در متن فرش قابل تشخیص است. به این ترتیب در این بررسی به انواع طرح‌های قایقابی، مراکز بافت، ویژگی‌ها و پتانسیل‌های هر یک و روند تغییرات آن خواهیم پرداخت. همچنین از آنجا که منابع مکتوب معتبر در این راستا بسیار محدود است، بخش اعظم کار به روش میدانی انجام گرفته است. در این بررسی تنها بر نمونه‌های روستایی قالی‌های قایقابی متمرکز بوده و از بررسی نمونه‌های عشایری صرف نظر شده است.

پیشینه طرح

طرح قایقابی یکی از مهم‌ترین طرح‌های اصیل منطقه چهارمحال و بختیاری محسوب می‌شود که بر اساس آن‌که در کدامیک از حوزه‌های بافت، بافته شده باشد دارای ویژگی‌های منحصر به خود خواهد بود. همان‌طور که می‌دانیم قالی‌های منطقه به دو صورت عشایری و

روستایی بافته می‌شوند. طرح قایقابی از زمان‌های قدیم در بین عشایر و روستاییان مرسوم بوده است و بافندگان همواره ذوق خود را در ارتباط با تکامل این طرح به کار گرفته‌اند. (تصویر ۱) علاوه بر این، نقوش خشتی و قالی در تزیینات هنرهای گوناگون و اعصار مختلف به کرات دیده می‌شود. بشر همواره به تقسیم‌بندی فضاها موجود، چه در محیط پیرامون خود و چه در آثار هنری‌اش علاقه نشان داده و همواره در صدد تعیین حد و مرز در زندگی و افکار خود بوده است. هاشور مورب ساده در هزاره دوم و سوم قبل از میلاد یکی از تزیینات رایج در سفالینه‌ها بوده است. سپس طراحان سبک این طرح‌های شطرنجی ساده را به سوی سبک چشمگیری سوق دادند و جلوه‌ای خاص به طرح‌های خود بخشیدند (پوپ، ۱۳۸۷، ۳۱۲۶). به این ترتیب مشخص می‌شود اشکال ساده‌ای با اولین تلاش‌های بشر برای تقسیم‌بندی فضا و متن با طرح‌های خشتی (به دلیل سادگی و سازمان‌یافتگی خاص طرح) آغاز شده، اما به مرور زمان این طرح تغییر و تحول یافته و با سبک و زیبایی‌شناسی هر قوم و یا هر عصر هماهنگ شده است. قدیمی‌ترین قالی خشتی جهان، قالی پازیریک است، طرح و نقش زمینه قالی پازیریک از حیث سبک‌پردازی در پیوند با فرش سنگی کشف شده در حفاری‌های کاخ سلطنتی نینوا است که تاریخ آن به قرن ششم و هفتم قبل از میلاد بر می‌گردد (ژوله، ۱۳۸۱، ۸). گرچه اطلاعات مادر باره فرش‌های قبل از دوره صفوی بسیار محدود است، اما به هر شکل به کارگیری طرح‌های قایقابی در بسترهای هنری دیگر امکان به کارگیری این طرح در فرش‌ها را نیز به اثبات می‌رساند. در عصر صفوی طرح‌های قایقابی بسیار متنوعی در مناطق مختلف ایران بافته می‌شد، از جمله آن‌ها می‌توان به قالی‌های قایقابی جوشقان اشاره کرد. سپس در عصر قاجار این طرح‌ها بسیار به کار گرفته شدند. تصویر ۲ نمونه سفارشی قالی قایقابی بختیاری را در عصر قاجار نشان می‌دهد.

تقسیم‌بندی فضا، کم‌کم زمینه بروز خلاقیت‌های انسان را نیز فراهم آورد؛ زیرا وی را وادار به تعیین موضوعات متنوع برای هر قاب می‌کرد و یکنواختی را از کار او می‌زدود. کم‌کم بشر آموخت تا با گردش خشت‌ها و کم و زیاد کردن الحاقاتی به آن، به فرم‌های جدیدی

تصویر ۲: قالی قاببایی، قرن ۱۹ میلادی (مأخذ: Sotheby, 2000, 116)

تصویر ۱: طرح قاببایی گسسته در خرسک عشایر بختیاری، قرن ۱۹ میلادی (مأخذ: تناولی، ۱۳۸۳، ۱۱۶)

۱. تقسیم متن تک‌رنگ به صورت شطرنجی
 ۲. در نظر گرفتن رنگ‌های متنوع برای هر قاب در متن شطرنجی (مربع یا لوزی)
 ۳. پرکردن تعدادی از قاب‌ها با یک نگاره (هندسی، گیاهی، حیوانی و یا انسانی)
 ۴. پرکردن تمامی قاب‌ها با یک نگاره (هندسی، گیاهی، حیوانی و یا انسانی)
 ۵. پرکردن تمام و یا تعدادی از قاب‌ها با نگاره‌های متنوع
 ۶. ایجاد تنوع با به‌کارگیری نقش‌مایه‌های متنوع و رنگ‌های متنوع هر قاب
 ۷. ایجاد تغییر در ابعاد، فرم و تزیینات قاب‌ها و اتصالات آنها
- همانطور که گفته شد طرح قاببایی از تحول طرح خشتی به‌وجود آمده و طرح خشتی نیز بنا به نظر تعدادی

دست یابد. اساس طرح‌های خشتی الهام گرفته از خشت خام است، این اصل ساده اگرچه دستورالعملی عمومی برای همه بافندگان بوده، اما هر بافنده آن را به‌نوعی اجرا کرده و به‌این ترتیب به نتایج گوناگونی دست یافته است (تناولی، ۱۳۸۳، ۴۰).

مراحل تکامل طرح قاببایی

طرح‌های قاببایی همانطور که گفته شد بعد از طرح‌های خشتی از فراگیرترین طرح‌های منطقه بوده که هم در بین عشایر و هم در بین روستاییان رواج دارد. به‌عبارتی این طرح بر روی گبه، خرسک و قالی بافته می‌شود. گرچه اولین تلاش‌های بشر در جهت ایجاد طرح‌های قاب‌بندی شده، با سادگی همراه بود، اما به‌مرور زمان بشر ترفندهای مختلفی در جهت تنوع بخشی به آثار خود را آموخت. این مراحل را به‌ترتیب زیر تقسیم خواهیم نمود.

از صاحب نظران از تحول طرح باغی شکل گرفته است. این فردوس از انواع حیوانات، پرندگان و انواع درختان و گل ها پر می شود و به این صورت، شکل گلستان یا باغی را می یابد که دارای گلکاری و درختکاری منظم است. دکتر حصوری در این خصوص می گوید: «در نقشه باغی باید هر باغچه به صورت یک مربع درمی آید و با حاشیه ای مشخص می شود؛ چنین نقشه ای را در ایران خشتی یا قابی می نامند. خصوصاً نمونه ای که در استان چهارمحال و بختیاری رایج شده، می تواند خلاصه مستقیمی از نقشه گلستان باشد.» (حصوری، ۱۳۸۱، ۳۰).

تفکیک نمونه ها

در تعریف نقش قابی در فرهنگ جامع فرش آمده است: «تکرار نقش قاب در نقاط مختلف فرش را گویند، این قاب ها ممکن است مناظر، درختان، محراب ها و قندیل ها و گل و گیاه را در بر گیرد» (دانشگر، ۱۳۷۶، ۳۵۵).

طرح قابی در استان چهارمحال و بختیاری دارای تنوع بسیاری است، که نمونه های آن منحصر به منطقه بوده و در نقاط دیگر کشور بافته نمی شود. در ابتدا به دلیل تنوع سبک قالی های قابی در منطقه آن ها را در سه گروه قرار داده و هر گروه بر اساس دوره های زمانی تقسیم بندی می شوند.

الف) نمونه های اصیل و قدیمی شامل نمونه هایی که بیش از ۵۰ سال قدمت داشته و یا نمونه هایی که در بین عشایر بافته می شوند و از اصالت برخوردارند. (تصویر ۳)

ب) نمونه های دوره میانه شامل نمونه هایی که عمر آن ها بین ۲۰-۵۰ سال است. (تصویر ۴)

ج) نمونه های جدید شامل نمونه هایی که عمر آن ها از ۲۰ سال تجاوز نمی کند و نمونه هایی که تا به امروز بافته می شوند. این گروه از قالی ها از نظر رنگ، ساختار و تزیینات قاب، نگاره های تزیینی درون قاب، رنگ بندی و ترکیب بندی دارای تنوع زیادی هستند. [۱] (تصویر ۵)

تصویر ۴: قالی قابی دوره میانه (مأخذ: Willborg, 2002, 224)

تصویر ۳: قالی قابی قدیمی با بیش از ۸۰ سال قدمت (مأخذ: Willborg, 2002, 29)

تصویر ۵: قالی قابقای ترنجی، نمونه جدید (مأخذ: نگارندگان)

همانطور که دیده می‌شود ساختار و تزیینات مورد استفاده در درون قاب‌ها به‌مرور زمان تغییراتی به‌خود پذیرفته و نمونه‌های ساده اولیه به انواع بسیار تزیینی در نمونه‌های جدید تبدیل شده‌اند. همچنین به‌مرور زمان تزیینات جداره قاب و اتصالات و بست‌ها، نمایان‌تر شده‌اند. در نمونه‌های جدید گاه چیدمان رنگی قاب‌ها (همانطور که در تصویر ۵ مشاهده می‌شود)، طرح‌های جدیدی را ارائه می‌نماید که در بین قالی‌های قباقی ادوار قبل بی‌سابقه است. گرچه قانون کلی در این راستا وجود ندارد، اما تعداد قاب‌ها در اکثر نمونه‌های کهن کمتر بوده و به‌مرور زمان قاب‌ها کوچک‌تر شده و تعداد آن‌ها افزایش می‌یابد، تعداد قاب‌ها در نمونه‌های دوره میانه بیش از سایر دوره‌ها است. [۲] از مهمترین مراکز بافت قالی‌های قباقی می‌توان به حوزه‌های شهرکرد، فرخ‌شهر، نافج، سامان، چالستر، کلبیک، کنارک، سودجان، سورشجان، ارجنک، اردل، بلداجی، هرچگان، بن، باباحیدر، سفیددشت، گندمان، آبادجی، دشتک، شلمزار، بروجن [۳] و البته فریدن [۴] اشاره کرد. هر یک از این مراکز دارای طرح قباقی خاص خود بوده و نمونه‌های انحصاری مناطق، کمتر در حوزه‌های دیگر مورد استفاده قرار می‌گیرند. البته ذکر این نکته لازم به‌نظر می‌رسد که بسیاری از حوزه‌های بافت ذکر شده، امروزه یا حوزه اصلی بافت محسوب نمی‌شوند و یا به تولید نقشه‌های جدید مبادرت می‌ورزند. بافت قالی‌های قباقی در مراکز شهرکرد، فرخ‌شهر، چالستر، نافج و شلمزار امروزه نیز دنبال می‌گردد.

طبقه‌بندی نمونه‌ها

نقشه قباقی با توجه به طرح و نگاره‌های آن با عناوین مختلفی شناخته می‌شود. طرح‌های قباقی در قالی‌های استان چهارمحال و بختیاری به شش گروه قباقی ساده، قباقی حقه‌ای (سرو کاج)، قباقی حسن‌خانی، قباقی پایونی، قباقی سماوری و قباقی گل‌فرنگ تقسیم می‌شوند. این اسامی یا به‌دلیل ساختار و فرم کلی قاب، یا به‌دلیل موضوعات درون قاب و یا به‌دلیل نوع ترکیب‌بندی قاب‌ها در متن فرش به آن‌ها اطلاق شده است. در این میان طرح حقه‌ای دارای کوچک‌ترین ابعاد قاب و سماوری

دارای بزرگ‌ترین ابعاد قاب هستند. ترتیب قرارگیری نمونه‌ها نمایانگر روند تغییرات طرح قباقی است.

- **قباقی ساده:** طرح قباقی ساده دارای قاب‌هایی به شکل لوزی و یا شش‌ضلعی است و از قدیمی‌ترین انواع طرح قباقی بعد از نمونه‌های خشتی محسوب می‌گردد که هم در بین عشایر و هم در بین بافندگان روستایی منطقه رواج داشته است. متأسفانه تولید این گونه از طرح امروزه در اکثر مناطق (به‌غیر از شلمزار) منسوخ شده و تولید کنندگان و مخاطبان از نمونه‌های جدیدتر طرح قباقی استقبال بهتری داشته‌اند. موضوعات درون قاب در نمونه‌های روستایی، شامل درختان سرو، کاج، کاج مطبق و پرند و ستاره (گل) است. در نمونه‌های عشایری تنوع نقوش و تنوع رنگ‌ها کاهش یافته و نقوش در حالت‌های شکسته و نیمه‌گردان ترسیم می‌شوند. همچنین نقوش شامل نقوش گل‌ها و پرندگان به‌صورت بسیار انزاعی و استیلیزه شده است. (تصویر ۶)

- **قباقی حسن‌خانی [۵]:** این طرح از نمونه‌های عجیبی است که نقل‌قول‌های متعددی در ارتباط با آن وجود دارد. گروهی آن را از طرح‌های اصیل و قدیمی منطقه می‌دانند و گروهی دیگر آن را از طرح‌های جدید و از ابتکارات اتحادیه فرش می‌انگارند [۶]. (تصویر ۷) نمونه طرح حسن‌خانی اتحادیه فرش را نشان می‌دهد. این طرح از شبکه قاب‌های شش‌ضلعی و لوزی تشکیل شده است و نگاره‌های پرکننده، گل‌های بزرگ مجرد هستند.

- **قباقی حقه‌ای:** طرح قباقی حقه‌ای از انواع پرترفدار طرح قباقی بوده که با عنوان قباقی سرو و کاج نیز شناخته می‌شود. این نمونه از طرح قباقی نسبت به دو مورد قبل از طرح گردان برخوردار بوده و سامان‌یافتگی طرح بیشتر است. البته ذکر این نکته لازم به‌نظر می‌رسد که اکثر نمونه طرح‌های قباقی دارای موضوع سرو و کاج و ستاره بوده و به‌همین دلیل اصولاً این طرح‌ها با نام سرو و کاج نیز شناخته می‌شوند. عمومیت استفاده از طرح سرو و کاج در قباقی حقه‌ای بیش از سایر نمونه‌ها است. رنگ‌های مورد استفاده برای بدنه قاب همان است که در بخش قباقی حسن‌خانی آمد، اما رنگ‌های درون قاب نسبتاً روشن‌تر بوده و عبارتند از قرمز لاک، آبی روشن، سورمه‌ای و سفید. البته طی سال‌های اخیر به‌جهت ایجاد هماهنگی با

تصویر ۷: قالی قابیابی حسن خانی (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۶: قالی قابیابی ساده، ارمنی باف (مأخذ: نگارندگان)

است، اما در نمونه‌های قاب سماوری به جای طاووس از نقش درنا استفاده شده است. این پرندگان بر خلاف نقش طاووس در نمونه‌های قبل، به صورت رودرو و یا پشت‌به‌پشت تصویر گشته‌اند، البته گاه نیز به صورت نامتقارن تصویر شده‌اند تا حالتی واقع‌گرایانه‌تر را القا نمایند. (تصویر ۹)

– **قابیابی پایونی:** این طرح از متأخرترین نمونه طرح‌های قابی است که دارای قاب‌های حقه‌ای گرد است و از تنوع رنگی بالاتری نیز برخوردار است. فرم قاب و تزیینات قاب نیز در این طرح بسیار متفاوت از سایر نمونه‌ها است. به عبارتی چهار نقش برگی شکل کشیده با اتصال به‌همدیگر باعث شکل‌گیری فرم قاب شده‌اند. دو دلیل عمده جهت اطلاق نام قاب پایونی به این طرح وجود دارد. اول نحوه قرارگیری دو قاب در کنار یکدیگر هم به‌لحاظ فرم و هم به‌لحاظ رنگ‌آمیزی جفت‌جفت قاب‌ها که باعث ایجاد فرم پایونی می‌شود، و دوم به‌دلیل

دکوراسیون جدید، در نمونه‌های صادراتی استفاده از رنگ گردویی نیز مرسوم شده و سپس در تمامی طرح‌های قابی رواج یافت. این تغییر گرچه رضایت مخاطب خارجی را تا حدی جلب نمود، اما برای مخاطب داخلی و به‌ویژه مخاطب بومی چندان مورد پسند واقع نشد. امروزه نمونه‌هایی که دارای حاشیه اصفهان و یا دارای قاب‌هایی با رنگ گردویی باشند را با عنوان قابی جهادی می‌شناسند. (تصویر ۸)

– **قابیابی سماوری:** این طرح نیز از نمونه طرح‌های جهادی محسوب می‌شود. طرح قاب سماوری دارای قابی پرطمطراق و تزیینی است و احتمالاً به دلیل شباهت شکل قاب به فرم سماور با این عنوان شهرت یافته است. طرح سرو و کاج در طرح قابی سماوری یک تفاوت عمده با سایر نمونه‌های قابی دارد. همانطور که مشاهده کردیم در نمونه‌های سرو و کاج همواره درخت کاج با نقش طاووس همراه بوده و این اصل همواره رعایت شده

استفاده از دسته‌های گل که با یک گره پایونی به هم اتصال یافته‌اند. تنوع نقوش در این گروه از طرح‌های قابی زیاد بوده و شامل دسته‌های گل، خوشه‌های انگور، گلدان‌های گل و... است. (تصویر ۱۰)

قابقابی گل‌فرنگ: در سال‌های اخیر نوآوری‌های گوناگونی در طرح قالی‌های ایرانی صورت گرفته است. یکی از جدیدترین طرح‌های قابی که در ده‌ساله اخیر در منطقه رواج یافته، طرح قابقابی گل‌فرنگ است. نام این طرح از موضوع پرکننده قاب (گل‌فرنگ) گرفته شده است. قالی‌های قابی گل‌فرنگ به دو صورت ارائه می‌شوند یا تمامی قاب‌ها با نقش گل‌فرنگ پر می‌شوند و یا در قاب‌های فرعی که در نمونه‌های قبل، عموماً با نقش ستاره پر می‌شد، از نقش گل‌فرنگ استفاده شده است. فرم قاب‌ها در این طرح از نوع حقه‌ای بوده و قاب‌ها نسبتاً درشت هستند تا امکان نمایش ریزه‌کاری‌ها و سایه‌روشن‌پردازی گل‌های رز فراهم باشد. (تصویر ۱۱)

تطبیق نمونه‌ها

همانطور که تصاویر نشان می‌دهند، تفاوت انواع طرح‌های قابی نه تنها به دلیل فرم کلی قاب و تزیینات درون آن‌ها است، بلکه حتی اتصالات مابین قاب‌ها، پهنا و ظرافت قاب و تعداد قاب‌ها در عرض و طول فرش، همگی می‌توانند ما را در شناسایی و تفکیک نمونه‌ها یاری کنند. بررسی‌های صورت گرفته بر روی نمونه قالی‌های قابقابی در حوزه‌های مختلف بافت آن‌ها در منطقه، مشخص می‌سازد که متنوع‌ترین نمونه‌ها به حوزه شهرکرد تعلق دارد. تنوع نگاره‌های پرکننده، شکل و ساختار قاب، چیدمان رنگی قاب‌ها و حتی تعداد و نحوه قرارگیری قاب‌ها در طول و عرض، در شهرستان شهرکرد قابل توجه است. جدول ۱ نمایانگر تنوع طرح قابقابی در منطقه و حوزه‌های اختصاصی بافت آن‌ها است. در معرفی نمونه‌ها، سعی شده است نمونه‌های اصیل که مختص منطقه بوده ارائه گردد. سایر نمونه‌هایی که در جدول ارائه نخواهد شد، مشتقات نمونه‌های ارائه شده در جدول هستند که به دلیل تغییر در رج‌شمار قالی‌های مختلف و یا تغییر در سبک اجرای بافندگان دچار تحول گشته اما همچنان از چهارچوب اصلی خود تبعیت می‌کنند. جدول فوق به

تنوع قاب‌ها و محل بافت آن‌ها نظر داشته و آنها را از جهت تحول و تکامل و یا طبقه‌بندی از جهتی خاص، رده‌بندی نموده است.

تجزیه و تحلیل طرح قابقابی

همانطور که گفته شد قالی‌های قابی دارای تنوع بسیاری هستند. در این قسمت سعی شده تا مشخصات طرح قاب و مشتقات آن در نمونه‌های روستایی و همچنین در سه دوره زمانی قدیم، میانه و جدید مورد بررسی قرار گیرد. به این منظور شکل قاب، تزیینات جداره‌ها، بست‌های ارتباط دهنده بین قاب‌ها، رنگ‌بندی و چیدمان رنگی قاب‌ها و تزیینات درون قاب مورد بررسی قرار خواهد گرفت. (جهت درک تصویری اطلاعات ارائه شده به جدول ۱ رجوع شود).

الف) ساختار قاب: اسکلت کلی قاب‌ها در قالی‌های قابقابی از تنوع بسیاری برخوردار است که در دوره‌های زمانی مختلف به کار گرفته شده است. به این ترتیب قاب‌های لوزی‌شکل در نمونه‌های عشایری و نمونه‌های قدیمی روستایی، قاب‌های شش‌ضلعی در نمونه‌های قدیمی و میانه روستایی، قاب‌های حقه‌ای در نمونه‌های میانه و جدید روستایی، قاب‌های چندضلعی و یا صلیبی در نمونه‌های قدیمی، میانه و جدید روستایی و قاب‌های سماوری در نمونه‌های جدید کاربرد دارند.

رنگ اسکلت قاب‌ها در نمونه‌های قدیمی روستایی دارای تنوع است، در نمونه‌های میانه از رنگ‌های زرد، خردلی و قهوه‌ای استفاده شده و در نمونه‌های جدید قاب‌ها دارای رنگ خردلی خاصی هستند که در منطقه با عنوان زرد طلایی شناخته می‌شود.

ب) ملحقیات قاب: تزیینات جداره قاب به منظور پر کردن فضای درون قاب‌ها بوده و دارای انواع مختلفی هستند. نمونه‌های عشایری عموماً فاقد تزیینات جداره هستند، اما در نمونه‌های روستایی تزییناتی همچون کنگره‌ها، بادامک‌ها، نقوش برگی شکل، گره‌ها (بین دو تا سه گره) و اسلیمی‌ها بر روی خطوط جداره قرار می‌گیرند و تنوع خاصی به قاب‌ها می‌بخشند.

ج) اتصالات قاب: همانطور که تصاویر نشان می‌دهند اتصال قاب‌ها یا از طریق دیواره‌ها و یا از طریق رئوس

تصویر ۹: قالی قابقای سماوری (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۸: قالی قابقای حقه‌ای (سرو و کاج)
(مأخذ: صور اسرافیل، ۱۳۸۹، ۶۰)

تصویر ۱۱: قالی قابقای پایبونی (مأخذ: نگارندگان)

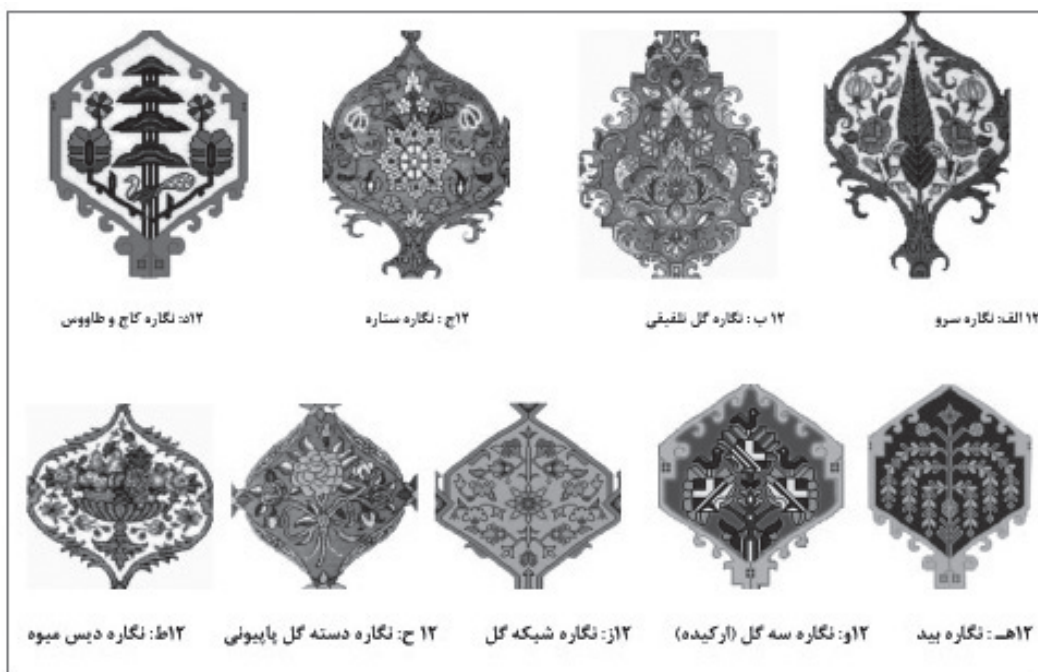
تصویر ۱۰: قالی قابقای گل‌فرنگ (مأخذ: نگارندگان)

روستایی قدیمی و میانه نگاره‌های تزیینی درون قاب‌ها دارای تنوع هستند. این نقوش عبارتند از درختان سرو (تک‌سرو و سه‌سرو و یا سرو و پرنده)، کاج (کاج و سرو، کاج و پرنده و کاج و گل)، انواع بته، دسته‌های گل (سه‌تایی و پنج‌تایی)، تک‌گل و یا ستاره، ظرف میوه، شبکه گل و گلدان گل. اما در اکثر نمونه‌ها تعداد نگاره‌های مورد استفاده در یک قالی از سه نگاره تجاوز نمی‌کند، این نقوش عبارتند از سرو، کاج و ستاره؛ البته نمونه‌های جدید قالی گل‌فرنگ و قاب پایبونی تا حدی از این قاعده مستثنی هستند. (تصویر ۱۲)

لازم به توضیح است که نگاره‌های سرو و کاج در اکثر قالی‌های قاب‌بایی به‌کار گرفته می‌شود و به‌همین دلیل نام‌های متناسب به قالی‌های قاب‌بایی (جدا از آنکه چه نوع قالی به‌کار گرفته شده باشد) با نام سرو و کاج شناخته می‌شوند.

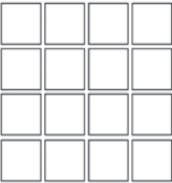

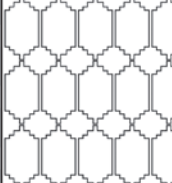
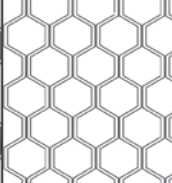
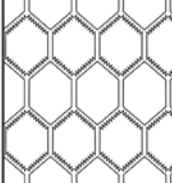
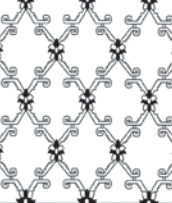

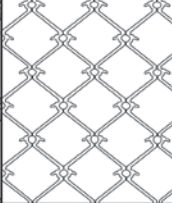
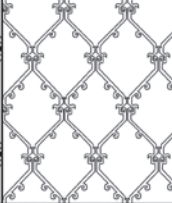
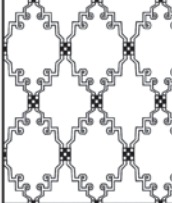
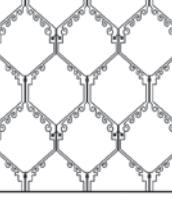
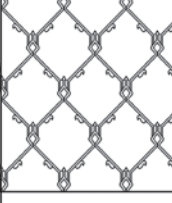
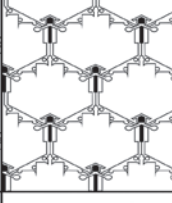
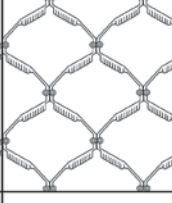
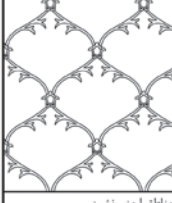
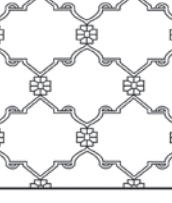
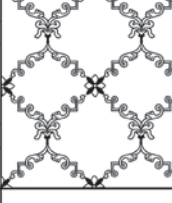
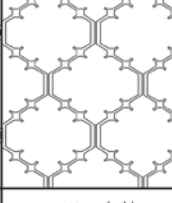
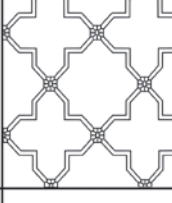
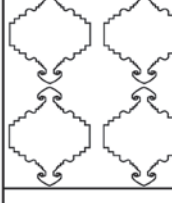
قاب‌ها صورت می‌گیرد. در میان نمونه‌های عشایری و نمونه‌های قدیمی روستایی تعدادی از قالی‌ها فاقد بست‌های تزیینی هستند، اما در نمونه‌های میانه و جدید همواره اتصالاتی یا بست‌هایی مابین قاب‌ها قرار دارند که انواع مختلفی دارند. اتصالات در نمونه‌های عشایری و در نمونه‌های قدیمی روستایی بسیار ساده بوده، اما در نمونه‌های جدید پرکارترند. این تزیینات عبارتند از: لوزی ساده در نمونه‌های عشایری و قدیمی روستایی، گل‌های چند پر و یا ستاره‌ای شکل در همه نمونه‌ها، فرم‌های قلبی شکل در نمونه‌های جدید، نشان‌های اسلیمی شکل در نمونه‌های میانه و جدید و فرم‌های برگ‌ی شکل در نمونه‌های جدید.

د) نگاره‌های پرکننده قاب: تزیینات درون قاب‌ها در نمونه‌های عشایری بسیار محدود و شامل نقوش هندسی و یا نقوش استیلز شده گیاهی هستند. در نمونه‌های

تصویر ۱۲: نمونه‌هایی از نگاره‌های پرکننده قاب (مأخذ: نگارندگان)

جدول ۱: طرح‌های قابیابی پر کاربرد و حوزه‌های بافت آن‌ها (مأخذ: نگارندگان)

نام قاب	قابی خشتی	قابی خشتی	قابی شش ضلعی ولوزی	قابی شش ضلعی (کندویی)	قابی شش ضلعی (کندویی)
شکل قاب					
حوزه بافت	تمامی مناطق	تمامی مناطق	پایا حیدر - شهرکرد - سامان	مناطق ارمنی نشین اردل - دشتک - هرچگان - کنارک	مناطق ارمنی نشین شهرکرد - باباحیدر سامان - کنارک
نام قاب	قاب ولوزی	قاب ولوزی	قابی شش ضلعی	قاب لوزی	قاب صلیبی
شکل قاب					
حوزه بافت	مناطق ارمنی نشین کنارک - شهرکرد	مناطق ارمنی نشین	مناطق ارمنی نشین هرچگان - نافع - بن	مناطق ارمنی نشین اردل - باباحیدر	مناطق ارمنی نشین شهرکرد - فرخشهر بن - فرادنبه
نام قاب	قابی شش ضلعی	قابی شش ضلعی	قابی شش ضلعی	قابی حقه ای	قابی حقه ای
شکل قاب					
حوزه بافت	شهرکرد - شلمزار - نافع - هرچگان سودجان	شلمزار - کلیبیک	مناطق ارمنی نشین نافع - بن - هرچگان	شهرکرد - چالستر - سامان - هرچگان دشتک	مناطق ارمنی نشین شهرکرد - چالستر - سامان - هرچگان نافع - بن
نام قاب	قابی چندضلعی	قابی چندضلعی	قابی چندضلعی	قابی چندضلعی	قابی گسته
شکل قاب					
حوزه بافت	سامان - فرادنبه	شهرکرد - اردل	مناطق ارمنی نشین شهرکرد - حاجی آباد	شهرکرد - چالستر	شهرکرد

جدول ۲: چگونگی توزیع قاب در قالی‌های روستایی چهارمحال و بختیاری و حوزه‌های بافت آن (مأخذ: نگارندگان)

توضیحات	حوزه‌های بافت	تعداد قاب در عرض	تعداد قاب در طول
	کلیبیک - کنارک - دشتک - ارجنک - باباحیدر - فریدن	۱	۳
کاربرد کناره	کلیبیک - کنارک - دشتک - ارجنک - باباحیدر - فریدن - فرادنبه	۱	۵
	همه مناطق	۲	۳
	سامان - اردل - کنارک	۲	۴
کاربرد کناره	سفیددشت - گندمان - فریدن - آبادچی - بلداجی	۲	۵
	شهرکرد	۳	۳
پرکاربرد	همه مناطق	۳	۵
	بن - اردل - شهرکرد - هرچگان - نافج	۳	۶
	سفیددشت - گندمان - فریدن - آبادچی - بلداجی - هرچگان - نافج - بن - سامان	۳	۷
کاربرد کناره	سفیددشت - گندمان - فریدن - آبادچی - بلداجی - هرچگان - نافج - بن - سامان	۳	۹
پرکاربرد	همه مناطق	۴	۵
	همه مناطق	۴	۶
	سودجان - سورشجان - ارجنک	۵	۵
	سودجان - سورشجان - ارجنک - اردل - کنارک - فریدن	۵	۶
پرکاربرد	همه مناطق	۵	۷
	شهرکرد - سامان - فرخشهر	۵	۹
	شهرکرد - فرخشهر	۷	۸
در قالی‌های بزرگ پارچه	شهرکرد - فرخشهر	۷	۱۴

ه) نحوه قرارگیری قاب‌ها: اندازه، تعداد و نحوه قرارگیری قاب‌ها در قالی‌های مختلف، متنوع است و تا حد زیادی به ابعاد فرش ارتباط دارد. گاه قاب‌ها در اتصال مستقیم یا یکدیگر قرار گرفته و گاه مانند نمونه‌های جدید به صورت تفکیک شده در متن قرار می‌گیرند. جدول ۲ چگونگی توزیع قاب‌ها در قالی‌های مناطق مختلف را آشکار می‌سازد. همچنین در نمونه‌های جدید ذوق آزمایی دیگری دیده می‌شود. به این شکل که چیدمان رنگی قاب‌ها در متن فرش به نحوی است که حالتی از لچک و تریخ، محرمان و... را القا کند. (تصویر ۵)

تجزیه و تحلیل اجزای تشکیل‌دهنده طرح‌های قابی، تنوع و گوناگونی این گروه از طرح‌ها را روشن می‌سازد. این طرح‌ها و اجزای تشکیل‌دهنده آن در طول زمان تغییراتی به خود پذیرفته‌اند. بافندگان هر منطقه بر اساس ویژگی‌های اختصاصی حوزه بافت خود به خلق این طرح پرداخته‌اند و به همین دلیل حتی در صورت اشتراک بخشی از اجزای قاب با طرح سایر حوزه‌ها، همواره ویژگی‌های سبک و سیاق منطقه‌ای در آن نمود یافته و به این ترتیب تشخیص نمونه‌ها از یکدیگر امکان‌پذیر خواهد بود. نگاره‌های پرکننده اصلی در قالی‌های قابی تمام حوزه‌ها، نگاره‌های سرو، کاج و ستاره یا دسته گل هستند و سایر نگاره‌های پرکننده، نقش کلیدی در قالی‌های قابی نداشته و تنها در نمونه‌های جدید دیده می‌شوند. نام‌های قابی گل آرکیده [۷]، قابی گل‌فرنگ و یا قابی پایونی همگی به نمونه‌های جدید قالی‌های قابی اشاره دارند.

نتیجه‌گیری

یکی از مطرح‌ترین قالی‌های روستایی ایران که در استان چهارمحال و بختیاری بافته می‌شود، قالی‌های قابی هستند که تنوع آن‌ها بی‌نظیر است. طرح‌های قابی در قالی‌های این منطقه، به شش گروه قالی ساده، قالی حقه‌ای (سرو کاج)، قالی حسن‌خانی، قاب پایونی، قاب سماوری و قالی گل‌فرنگ تقسیم می‌شوند. این طرح‌ها در حوزه‌های مختلف بافت، دارای ویژگی‌های منحصر به فردی هستند، به این معنا که زیبایی‌شناسی و سبک هر منطقه در طرح وارد شده و انواع مختلفی از طرح‌های قالی

را ایجاد نموده است. پس از بررسی و تطبیق نمونه‌های قدیمی، میانه و جدید نتایج زیر حاصل شد.

- اسامی نسبت داده شده به قالی‌های قابی منطقه یا بر اساس ساختار قاب و یا بر اساس نگاره‌های پرکننده قاب‌ها است.

- قالی‌های قابی در بسیاری از حوزه‌های بافت منطقه چهارمحال و بختیاری بافته می‌شوند، اما هر منطقه از اصول طرح، رنگ، ترکیب‌بندی و قاب‌های منحصر به خود بهره می‌گیرند.

- با گذشت زمان فرم قاب‌ها پیچیده‌تر و تزیینات و الحاقات آن بیشتر شده است، همچنین ساختار قاب‌ها از شکل‌های لوزی و شش‌ضلعی به شکل‌های گردان متمایل شده‌اند.

- کاربرد نگاره‌های شکسته به‌طور کلی منسوخ و تمامی نگاره‌های پرکننده قاب‌ها گردان شده‌اند. البته قالی‌های قابی منطقه شلمزار از این قاعده مستثنی هستند

- متنوع‌ترین نمونه‌های قاب مربوط به حوزه بافت شهرکرد است. این طرح‌ها شامل انواع نمونه‌های شکسته، نیمه‌گردان و گردان است.

- نمونه قالی‌های قالی‌های قدیمی نمایانگر ویژگی‌های زیبایی‌شناختی منطقه بوده، اما در نمونه‌های جدید، سبک بومی منطقه تا حدی دچار تغییر گشته است. امروزه بافت قالی‌های قابی اصیل در بسیاری از حوزه‌های بافت منسوخ شده و تنها نقشه‌های جدید به‌کار گرفته می‌شوند.

- عوامل مختلفی بر تغییرات این گروه از قالی‌ها نقش داشته است. تأثیرپذیری از مناطق همجوار (مانند اصفهان)، اعمال تغییرات هدفمند و هدایت‌شده از طریق جهاد سازندگی، اعمال تغییرات از جانب تولیدکنندگان و صادرکنندگان در جهت جذب مخاطبان خارجی و ایجاد تغییر در سلیقه خریداران طرح‌های قالی، همگی منجر به تنوع این طرح و تغییرات آن شده است.

- تغییرات صورت گرفته در طول زمان، شامل ساختار و فرم قاب‌ها، تزیینات الحاقی، نگاره‌های پرکننده قاب، رنگ‌های مورد استفاده و ترکیب‌بندی و چیدمان قاب‌ها بوده است.

پی‌نوشت‌ها

استان چهارمحال و بختیاری قرار می‌گیرند.

۵. لازم به توضیح است که طرح قابی حسن‌خانی هیچ ارتباطی با طرح‌های حسن‌خانی کرمان نداشته و تنها مشابهت اسمی در این زمینه وجود دارد. حسن‌خان یکی از بزرگ‌ترین طراحان کرمان بود که بسیاری از طرح‌های شناخته شده کرمان، یا از ابتکارات وی و یا تحت تأثیر کارهای اوست. وی از زمان محمداسماعیل‌خان قاجار در دوره محمدعلی‌شاه به‌کار طراحی اشتغال داشت (صور اسرافیل، ۱۳۸۱، ۳۲۸).

۶. در مورد وجه تسمیه طرح حسن‌خانی چنین گفته‌اند که: حسن‌خان از خوانین روستای آرچگان و ابداع‌کننده این طرح بوده است. اما آنچه که مسلم است این نکته است که مسلماً حسن‌خان طراح و حتی بافنده فرش نبوده است زیرا این حرفه در بین مردان بختیاری مرسوم نبوده است، اما احتمالاً وی طی سفرهای خود به شهرهای دیگر همچون اصفهان، کرمان، ملایر، ساروق، شیراز و... و یا از طریق هدایا و پیشکش‌هایی که از سایر مناطق دریافت می‌داشته خواهان اعمال تأثیراتی از طرح سایر مناطق در طرح قابی ساده شده است و یا آنکه بنابر سلیقه شخصی خود دستور بافت قابی‌هایی با قاب‌های بزرگ‌تر از طرح قابی ساده را داده است و این طرح با نام طرح حسن‌خانی شهرت یافته است. طرح حسن‌خانی دارای قاب‌های بزرگ و پهن بوده و تزیینات درون قاب بسیار خلوت است. بدنه قاب دارای رنگ‌های زرد مایل به خردلی، شتری، قهوه‌ای روشن، گردویی و زرد شمشادی است. البته قاب‌هایی با رنگ‌های دیگر نیز دیده شده است، اما استفاده از قاب‌بند طلایی (اصطلاحی که در منطقه مصطلح است) از عوامل مرغوبیت فرش محسوب می‌شود. رنگ درون قاب‌ها نیز، محدود و بسیار تیره بوده و شامل رنگ‌های سورمه‌ای، آبی و قرمز لاک‌ی تیره (تریاک‌ی) است. استفاده از رنگ‌هایی مانند کرم و سفید در این دسته از طرح‌های قابی مرسوم نبوده و کثرت استفاده از رنگ‌های روشن در این طرح دلیل بر نامرغوب بودن طرح بوده و به اصطلاح محلی زال خوانده می‌شود. امروزه طرح حسن‌خانی نیز مانند طرح قابی ساده دیگر بافته نمی‌شود و حتی نمونه‌های

۱. آغاز تغییرات در قالی منطقه مربوط به اقدامات جهاد سازندگی بوده است که در صدد احیای نقشه‌های بومی و رفع نواقص آن‌ها بود. به این ترتیب بسیاری از طرح‌های بومی با طراحی سبک اصفهان در هم آمیخت و تغییرات اساسی در قالی‌های طرح جهادی به‌وقوع پیوست. پس از آن به‌مرور زمان روند اعمال تغییرات توسط طراحان ادامه یافت و تولیدکنندگان در جهت صادرات موفق به سمت تولید طرح‌های جدید متمایل شدند.

۲. نمونه‌ای از قالی‌های قابی بافته شده در منطقه چهارمحال و بختیاری در موزه فرش ایران وجود دارد.

۳. قالی‌های قابی بروجن محدود به نمونه‌های یلمه است. طایفه یلمه یکی از طوایف ایل قشقایی است که به این منطقه مهاجرت کرده و به‌مرور زمان ساکن آن شده است. مهاجرین قشقایی پس از رسیدن به استان چهارمحال و بختیاری، طرح‌های خود را با طرح خشتی بختیاری ترکیب کرده و با فرار دادن ترنج‌های لوزی در درون خشت، طرح جدیدی ارائه کردند که بندی الوان نام گرفت (ژوله، ۱۳۸۱، ۲۰۳). به‌مرور زمان از کنار هم قرارگیری ترنج‌های یلمه، طرح قابی یلمه شکل گرفت.

۴. منطقه فریدن به لحاظ تقسیمات جغرافیایی در استان اصفهان واقع شده است. این منطقه محل اسکان بسیاری از مهاجرین ارمنی بوده است. از طرفی از عهد صفویه به بعد، آرامنه در چهارده روستای شهرستان بروجن سکونت داشتند که مهمترین آن‌ها عبارتند از معموره، لبواسگان، کنرک علیا و سفلی، قلعه ماموکا، بلداجی، آق‌بلاغ، سناجان و وستگان. (بیگی بروجنی، ۱۳۸۷، ۳۴۶) از آنجا که بسیاری از قالی‌های فریدن دارای ویژگی‌های قالی‌های استان چهارمحال و بختیاری است و طرح‌های این منطقه (مانند خشتی، قابی، درختی و لچک ترنج) را نمایش می‌دهد، به‌نظر می‌رسد، مراودات ارمنیان منطقه فریدن و مناطق چهارمحال و بختیاری باعث اشاعه این نقشه‌ها شده باشد. به‌همین دلیل قالی‌های منطقه فریدن از لحاظ ویژگی‌های طرح، رنگ و بافت در زمره قالی‌های

باقی مانده نیز بسیار بسیار محدود هستند.
 ۷. طرح قابیابی گل آرکیده از نمونه‌های جدید طرح قابیابی محسوب می‌شود که اکثر قاب‌ها با طرح گل سه‌شاخه پر شده است و از طرح‌های حوزه شلمزار محسوب می‌گردد.

فهرست منابع

۱. آخوندی، اردشیر و زمانی‌پور، بابک (۱۳۸۵) چهارمحال و بختیاری، شهرکرد: مدیریت پایگاه میراث فرهنگی استان چهارمحال و بختیاری.
۲. بیگی بروجنی. شهناز (۱۳۸۷) بروجن نامی به بلندای تاریخ، تهران: نشر بهینه فراگیر.
۳. پوپ، آرتور اپهام و فیلیکس آکرمن (۱۳۸۷) سیری در هنر ایران، ترجمه: سیروس پرهام، ج. ۶، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۴. تناولی، پرویز (۱۳۸۳) گبه هنر زیر پا، تهران: یساولی.
۵. حصوری، علی (۱۳۸۱) مبانی طراحی سنتی در ایران، تهران: نشر چشمه.
۶. دانشگر، احمد (۱۳۷۶) فرهنگ جامع فرش، تهران: یادواره اسدی.
۷. ژوله، تورج (۱۳۸۱) پژوهشی در فرش، تهران: یساولی.
۸. سمسار، محمدحسن (۱۳۷۹) کاخ گلستان، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
۹. صور اسرافیل، شیرین (۱۳۸۱) طراحان بزرگ فرش ایران، تهران: نشر پیکان.
۱۰. صور اسرافیل، شیرین (۱۳۸۷۹) فرش چهارمحال و بختیاری، تهران: آفتاب.
۱۱. ملول، غلامعلی (۱۳۸۴) بهارستان، تهران: انتشارات زرین و سیمین.

1. Sotheb S.(2000),NewYork, February 16.
2. Willborg, Peter(2002)ChaharmahalVa Bakhtiari, London: P. J. Gates.

فصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۱
بهار ۱۳۹۱

